

IQTISODIY O‘SISH VA RIVOJLANISHNI TAHLIL QILISH USULLARI VA MODELLARI

Jandarbekov Sanjarbek Jandarbekovich

Iqtisodiy o‘shish va rivojlanishni tahlil qilish usullari va modellari

KIRISH

- Iqtisodiy o‘shish deganda bevosita yalpi ichki mahsulot (YaIM) va uning aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi qiymatining ortishi tushuniladi.

Agar maqsad mamlakatning iqtisodiy salohiyatini baholash bo‘lsa, u holda YaIM hajmining o‘shish suratlaridan foydalaniladi.

Aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi YaIM esa aholining turmush darajasini baholashda qo‘llaniladi. Ushbu holatda YaIM hajmining o‘zgarish sur'ati bilan aholi sonining o‘zgarish sur'ati hisobga olinadi.

Agar YaIM hajmining o‘zgarish sur'ati aholi sonining o‘zgarish sur'atidan yuqori bo‘lsa, aholining turmush farovonligi ortadi. Agar ushbu ko‘rsatkichlar bir xil bo‘lsa, aholining turmush darajasi o‘zgar olmaydi. Mabodo, YaIM hajmining o‘zgarish sur'ati aholi sonining o‘zgarish sur'atidan ortda qolsa, aholi turmush darajasining pasayishi kuzatiladi.

ASOSIY QISM

Iqtisodiy taraqqiyot modeli — mamlakat iqtisodiyotini tashkil etish va rivojlantirishning strategiyasi, maqsadlari, umumiy tamoyillari ifodalangan nazariy qarashlar majmui. Iqtisodiy taraqqiyot modeli tushunchasi 20-asrning 50-y.larida paydo bo‘ldi. Bu davrga kelib ko‘pchilik sobiq mustamlaka mamlakatlar o‘z mustaqilligiga erishib, milliy davlat qurish yo‘liga o‘tgan edilar. Bu vaqtda asosiy 3 yirik taraqqiyot yo‘li bo‘lishi mumkinligi haqidagi qarashlar bor edi [(kapitalistik, sotsialistik va sotsialistik yo‘nalish (oriyentatsiya)]. 20-asr oxirlariga kelib biron-bir mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotini qat’iy qabul qilingan qoidalar doirasi bilan cheklab turish mumkin emasligi, taraqqiyot yo‘llari (modellar) ancha keng ko‘lam va maq-sadga egaligi, ulardan birini tanlashda har bir mamlakat o‘z ichki shartsharoitlaridan kelib chiqmog‘i zarurligi ma’lum bo‘ldi. Iqtisodiyot nazariyasida ayrim olimlar Iqtisodiy taraqqiyot modelini davlat tuzumi desa, boshqalar ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya, uchinchilari esa ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning aniq belgilangan yo‘li deb hisoblaydi. Iqtisodiy taraqqiyot modeli iqtisodiy munosabatlarning keng miqyosli tizimi, huquqiy, ma’-muriy hamda xo‘jalik mexanizmlari orqali boshqariladi. Bunday munosabatlarning sub’yekti mulk egalari, xo‘jalik faoliyati ishtirokchilari, uyushmalar, davlat va xususiy sektor, mamlakat doirasidagi mintaqa va tar-moklar hisoblanadi. Albatta, Iqtisodiy taraqqiyot modeliga axloq va dunyoqarash, mentalitet, turmush tarzi, madaniyat kabi ijtimoiy me’yorlar o‘z ta’sirini ma’lum darajada o‘tkazadi.

Iqtisodiy taraqqiyot modeli global va milliy harakterda bo‘ladi. Hoz. vaqtda taraqqiyotning bir qator tipik global modellari shakllangan. Ular orasida Osiyo, Yevropa, Lotin Amerikasi, Osiyo-Tinch okeani, Afrika va postsovet Iqtisodiy taraqqiyot modelilarini ko‘rsatish mumkin. Ular ichki taraqqiyot omillari, shartsharoitlari, i.ch. tuzilmasi va b. jihatlari bilan bir-birlaridan tubdan farqlanadi. Misol uchun osiyocha taraqqiyot modeli jamoaning kuchli pozitsiyasi va diniy omilga asoslangan bo‘lib, bu

modelda undiruvchi sanoat va q.x. asosiy o‘rinda tursa, yevropacha modelda iqtisodiy taraqqiyotning ijtimoiy yo‘naltirilganligi, xususiy tashabbusning yuqori darajada rivojlanganligi, biznesni qo‘llab-quvvatlash va soliq undirishning sharoitiga moslanuvchan tizimi, jamiyatning texnokratik yo‘nalishi, yalpi ichki mahsulotda xizmat ko‘rsatish sohasining yuqori hissasi ko‘zga tashlanadi. Lotin Amerikasi modeli xom ashyo tamoyiliga qurilgan bo‘lib, undiruvchi sanoat tarmoklarining rivojlanganligi, mehnat resurslarining or-tiqchaligi, xufyona narkokapitalning yuqori hissasi, eksportning past, tovar va xizmatlar importining esa yuqori darajasi, iqtisodiyotda mayda tovar i.ch.ning sezilarli darajasi bilan harakterlanadi. 70—80-y.larda shakllangan Osiyo-Tinch okeani modelining tipik xususiyati — yuqori tex-nologiyaga egaligi, tabiat va inson resurslaridan oqilona foydalanish, i.ch. ilmiy bazasining rivojlanganligidir. Afrika Iqtisodiy taraqqiyot modeli tipik xom ashyo yo‘nalishi, iqtisodiyotda past unumdorlik darajasi, mehnat resurslarining or-tiqchaligi, aholi turmushining past darajasi, infratuzilmaning rivojlanmaganligi, urug‘chilik, qabilalar o‘rtasidagi urushlar, ijtimoiy-siyosiy beqarorlik bilan tavsiflanadi.

Postsovet Iqtisodiy taraqqiyot modeli MDH mamlakatlariga xos bo‘lib, ularni i.ch. texnologiyasining umumiy xususiyati, yagona standartlar, iqtisodiyotni isloh qilishning umumiy vazifalari birlashtiradi. Sobiq Ittifoq respublikalarining 70 yildan ortiq birga bo‘lishi iqtisodiy munosabatlarning yaqinlashuviga o‘z ta‘sirini o‘tkazmasdan qolmagan. O‘tgan asrning 90-y.lari boshida va hatto uning o‘rtalariga kelib ham bu mamlakatlar tashqi savdo oborotining yarmidan ko‘prog‘i MDHga to‘g‘ri kelar edi. Ammo keyinchalik bu tendensiya milliy taraqqiyot modellarida yetakchi o‘rinni egallay olmadi. O‘zbekistonning tashqi iqtisodiy fa-oliyatida sanoati rivojlangan mamlakatlar birinchi darajaga ko‘tarildi.

90-y.ning boshlarida O‘zbekistonning oldida bir qator strategik rivojlanish yo‘llari paydo bo‘lgan edi. Ularni 4 yo‘nalish — xom ashyo, agrar, industrial, xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish bo‘yicha guruhlash mumkin. Ulardan har biri respublika uchun real Iqtisodiy taraqqiyot modeli bo‘lishi mumkin edi. Ammo xom ashyo yo‘lini tanlash tabiiy boyliklarni yanada talon-taroj qili-nishi, aholini ish bilan ta‘minlash muammosi sanoatning undiruvchi tarmoqlariga zo‘r berishga olib kelardi. Ittifoq ixtisoslashuvi bu yo‘nalishni keltirib chikargan edi.

Agrar Iqtisodiy taraqqiyot modeli agrosanoat majmui (ASK.) tarmoklarini rivojlantirishni taqozo qilib, aholining asosiy qismini q.x. bilan band qilishga olib kelar edi. Industrial Iqtisodiy taraqqiyot modelining sa-maradorligini Jan.sharqiy Osiyo mamlakatlari tajribasi tasdiklagan. Taraqqiyotning xizmat ko‘rsatish yo‘nalishi ham O‘zbekistonga qo‘l kelishi mumkin edi. Bu yo‘ldan borayotgan Yevropa mamlakatlarida yalpi ichki mahsulot(YAIM)ning 40% shu soxda yara-tiladi. Ba’zi mamlakatlarda turizm YAIMning 25% ni hosil qiladi.

O‘zbekiston yukrrida sanalgan modellardan birontasidan voz kechmadi, balki o‘zining Iqtisodiy taraqqiyot modelida ulardan foydalandi. Boy tabiat resurslari, uni qayta ishlash va undan maqsadga muvofiq foydalanish chet el investitsiyalarini kiritish imkonini bermoqda. ASK rivojlanishi qishloq aholisini ish bilan ta‘minlashga olib kelmoqda. Qishloqda mamlakat aholisining 60% yashaydi. Industrial taraqqiyot iqtisodiyotni eksportga, import o‘rnini bosadigan tovarlar i.ch.ga undamoqda. Xizmat ko‘rsatish sohasi bozor islohotlarining ijtimoiy yo‘nalishini kuchaytirmoqda. O‘zbekistonning Iqtisodiy taraqqiyot modeli xalqning tarixiy tajribasi, an’anaviy madaniyati bilan belgilangan.